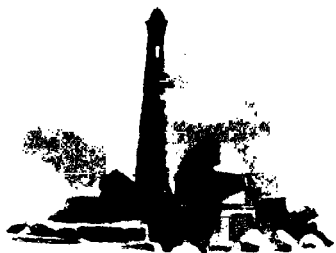

Ҳамдам Содиқов

**СУЛТОН
ЖАЛОЛИДДИН
МАНГУБЕРДИ**

«ART FLEX»
Тошкент – 2009

63.3(5У)

С 28

*Султон Жалолоiddин Мангуберди
таваллудининг 810 йиллигига багишланади*

Содиқов, Ҳамдам.

**С 28 Султон Жалолоiddин Мангуберди: Тарихий кисса/ Ҳамдам
Содиқов. – Т.: ART FLEX, 2009. – 54 б.**

Мазкур китобда сўнгги Хоразмшоҳ Жалолоiddин Мангубердининг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган мардона кураши ҳақида ҳикоя қилинади. Ватанга муҳаббат, озодлик ва мустақиллик ғояларига умрининг охиригача содиқ қолган Жалолоiddин тимсоли ёш авлодга намуна қилиб кўрсатилади.

ББК 63.3 (5У)

ISBN 978-9943-301-54-2

© «Ўзбекистон» нашриёти, 1999
© «Чўлпон» нашриёти, 1999
© «ART FLEX» нашриёти, 2009

ОНА ҚАРОРИ

Кузбор Малик малика ҳузурида эҳтиром ила бош эгди:

– Йўқлаган экансиз, маликам!

Ойчечак унга ёнидан жой кўрсатиб, ўтиришга имо қилди.

– Сиз яқинимсиз, Кузбор оға, – деди у нигоҳини унга тикиб, – шунинг учун сизга ишонаман.

– Маликам!

Кузбор унинг қаршисида тиз чўқди.

– Буюринг, не юмуш? Нима қилай? Қайга борай?

Ойчечак қўли билан ўтиришга жой кўрсатди.

– Оға, ўтиринг.

Кузбор садоқат тўла нигоҳини унга тикиб сўз қотди:

– Сиз буюк Хоразмшоҳ рафиқаси – мен кулингизман, холос.

Ойчечак миннатдорлик билан унга қараб, деди:

– Сизга, оғам, зарур юмушим бор. Ўғлим Жалолиддинни кўлингизга топширмақчиман. Уни тарбия қилинг. Токи у инжиқ-тантиқ шаҳзода эмас, балки чинакам баҳодир йигит бўлсин!

Кузбор розилик ишораси билан бошини эгди.

Ойчечак олтин тўла ҳамённи унга узатди. Малика эътиро-зга оғиз жуфтламоқчи бўлган Кузборга энди амр этди:

– Жалолиддинни ўз оталигингизга олиб, яхши тарбия берасиз. Уни аяманг. Билган нарсангизни ўргатинг. Алп йигит бўлсин. Худога шукр, саводини чиқарди. Зехни ўткир. Аммо сиз унга ҳарбий илмни астойдил ўргатинг. Мен сизни ҳозирги хизматингиздан озод қилдираман. Вазифангиз фақат ўғлим билан шуғулланиш! Бу фақат менинг эмас, балки Хоразмшоҳнинг ҳам амридир!

– Бош устига, маликам! – Кузбор Ойчечак кўзига тўлган ёшларни сезмасликка ҳаракат қилди.

– Уни юз-хотир қилманг. Жалолиддин – валиаҳд, аммо бугундан эътиборан шогирдингиз, ўқувчингиз.

Кузбор Малик кетгач, Ойчечак ўзини йиғидан тўхтата ол-мади. Она учун ўғлининг ўзидан узоқлашиши нақадар оғир эди. Аммо саройда уни ҳам, фарзандини ҳам кўролмайдиганлар бор. Ойчечакни хушламайдиган қайнонаси Туркон хотун неварасига ҳам эътиборсизроқ эди. Ойчечак саройда туриш, шаҳзода бўлиш осон эмаслигини англари ва шу боис ҳамма нарсага тайёр бўлиш зарурлигини қалбдан ҳис этарди.

УСТОЗ ЎГИТЛАРИ

Мамлакатнинг кўркам вилоятларидан бирида Кузбор Малик шаҳзода учун қароргоҳ ҳозирлади. Бу ерда унинг асл зотли мингга яқин йилқилари боқилар эди. У шаҳзодага биринчи навбатда от минишни ўргатди.

– Йилқиларнинг орқасидан борсангиз, тепади, – деди Кузбор, – олдидан борсангиз тишлайди. Бундай отни ёнбошидан бориб, чап томондан бўлса – чап қўл билан, ўнг томондан

бўлса – ўнг қўл билан унинг ёлидан тутиб тезлик билан ўзингизни устига олинг. Отни ҳар қанча югурганига қараманг. Ёлини қўлдан чиқарманг. Агар ёл қўлдан чиқса, ерга қаттиқ йиқилиш мумкин – отнинг оёқлари остида қолиш хавфи ҳам бор. Отнинг устида ўрнашиб олгандан кейин икки тиззалаб отни сиқиб туриб, ёлини қўйиб юборинг, от минилмаган бўлса ҳам, чопиб-чопиб ўзи ювошланиб қолади.

Улар ҳар куни овга чиқишар эди. Жалолиддин от чоптириб ёйдан отмоқни – ўнгдан, сўлдан, олдиндан ва орқадан мўлжалга урмоқни ўрганди.

Кузбор Малик унга икки қўлда қилич ишлатиш ва чавандозлик маҳоратини намоён қилди. Кузбор тенги йўқ чавандоз эди. У уч отни ёндаштириб, биринчисидан учинчисига, учинчисидан биринчисига, сўнг иккинчисига эпчиллик билан сапчиб ўта олар, чопиб бораётган отда эгарнинг устидан унинг ёнбошига эгилиб, кўздан ғойиб бўла оларди. Жалолиддин ҳам шундай машқлар қила бошлади.

Кузбор жанг-жадаллар кўрган бўлиб, Жалолиддин унинг ҳикояларини завқ билан тинглар, айниқса, Хоразмшоҳлар тарихига оид воқеаларга жуда қизиқар эди.

Кузбор ҳикояларидан Жалолиддин кўп нарсаларни англади. Хоразмшоҳлар ўз тарихи ва насабини Ануштегиндан – ғуломликдан бошлаган. Салжуқийлар султони Маликшоҳ I (1072–1092) Ануштегинни садоқатли хизмати эвазига Хоразм доруғаси мартабасига кўтаради. Унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад эса кейинчалик Хоразм ҳукмдори қилиб тайинланиб, расман Хоразмшоҳ мартабасини олади. Сўнг Хоразмшоҳлар тахтига Қутбиддиннинг ўғли – 29 ёшли Аловуддин Отсиз ўтиради. У адолатли ҳукмдор ва жасур саркарда бўлган. Отсиз отаси каби салжуқийлар султони Санжарга садоқат билан хизмат қилса ҳам имкон туғилганда

мустақил ҳукмдор бўлишга интилар, шу боисда кўпинча султон билан жанг қилишига тўғри келарди.

Салжуқийлар давлати XI асрнинг иккинчи ярмида Эрон, Хуросон, Озарбайжон, Мозандарон, Дашти қипчоқ, Журжон, Ироқ ва Хоразм мамлакатларини ўз ичига олган бўлиб, пойтахти Марв шаҳри эди.

Хоразм шоҳлиги салжуқийлар империясидан мустақил давлат бўлишга интилиб, Отсиз даврида кўп уринди. Жалолиддин Кузбор Маликдан бобоси Алоуддин Такаш ҳақида ҳам кўп ҳикоялар эшитди. Қишнинг узун кечалари манқал атрофида Малик шаҳзодага достону ривоятлар қаторида бобоси Такаш қўлида хизмат қилган даврларида кўрган-кечирганларини сўзлаб берар эди.

1172 йили Такаш расман Хоразмшоҳ деб эълон қилинган. У истеъдодли саркарда, моҳир сиёсатчи ва санъатсевар ҳукмдор бўлган. Бир куни душманлари ёлланма қотилни унинг қароргоҳига ўтказиб юборишади. Қотил қароргоҳга яқинлашганда бир ажойиб мусиқа янграйди.

Такаш удда машқ қилиб, ашула айтар эди. Қотил унинг сўзларидан даҳшатга тушди. «Мен сени танидим, қоч, ўз жонингни асра!» Ашуладаги бу сўзларни ўзига тегишли деб ўйлаган қотил қочади.

– Бобонгиз Такаш, – деди Малик бир куни, – охири бахайр бўлмайдиган бир ишга қўл урди. У қипчоқлар билан ҳарбий иттифоқни кўзлаб қипчоқ хони Жонкишининг қизига уйланди. У эса ўзи билан Хоразмга ўзига содиқ корлук, ўғроқ, халажларни олиб келди. Туркон хотун, сизнинг бувингиз, Хоразмшоҳлар давлатига фалокат олиб келмаса, деб кўркаман.

Малик шаҳзодага ҳозир Хоразмда икки ҳукмдор – унинг отаси Муҳаммад ва бувиси Туркон хотун борлиги, иккиси-

нинг фармонлари бир-бирига зидлиги ҳақида ҳам гапириб берди.

– Икки кўчкор боши бир қозонда қайнамас, шаҳзодам. Туркон хотун онангизни ёқтирмайди. Чунки, сир эмаски, у қипчоқ уруғидан, онангиз эса туркман уруғидан. Кўрқаманки, у сизни валиахдликдан ҳам тушириб, ўрнингизга ўз уруғидан бўлган укангиз Ўзлогшоҳни тайинламаса...

БИРИНЧИ ТЎҚНАШУВ

Жалолоддин ўн уч ёшидан бошлаб отаси билан ҳарбий сафарларга чиқа бошлади. Лекин мўғуллар билан илк жанг қилганида у ўн етти ёшда эди. Улар Самарқанддан жўнаб, Жанд орқали Иргиз дарёсига етишди. Олтмиш минг кишилик лашкар Турғайга келганида олдиларида мўғуллар пайдо бўлди.

Интизомли ва уюшган кўшин тузган Чингизхон 1209 йилда Тангутни, 1211 йилда Шимолий Хитойни, 1215 йилда эса Пекинни забт этиб, энди Еттисувга – Хўтан, Ёркент, Қашқар, Фарғона вилоятларини ўз ичига олган давлатга нигоҳини тикади. Давлат ҳукмдори Кучлук найман қабиласидан бўлиб, мусулмон аҳолисини таъқиб этарди. У оташпараст ва насронийларга ҳомийлик қиларди. Шунинг учун Чингизхон унга хужум қилганида мусулмонлар Кучлукка ёрдам беришмади. Чингизхон Найман давлатини ҳам ўзига кўшиб олиб, Хоразмшоҳлар юртига кўз тика бошлади.

Шундай қилиб, 1216 йилнинг ёзида Қашқарга йўл олган Хоразмшоҳ Муҳаммад Иргиз дарёси яқинида Чингизхоннинг ўғли Жўжихон бошлиқ мўғуллар лашкари билан учрашди. Турғайдаги бу учрашув кутилмаган бир ҳол эди. Мўғуллар ҳам Хоразмшоҳ лашкарлари билан тўқнашувни

кўзда тутмаган эдилар. Шу туфайли Жўжихон Хоразмшоҳ Муҳаммадга элчи юборди.

– Биз сиз билан жанг қилмаймиз. Улуғ хон сиз билан урушмоқни буюрмади.

Хоразмшоҳ Муҳаммад унга бошқача жавоб қилди:

– Агар Чингизхон сизларга мен билан жанг қилишни буюрмаган бўлса, Аллоҳ таоло менга сизлар билан жанг қилишни буюрди. Демак, жанг қиламиз!

Хоразмшоҳ Муҳаммад мусулмон давлатлари ҳукмдорлари ичида буюк саркарда ҳисобланар эди. У ўз вақтида Қорахитой подшоси Гурхонни енгиб, Мовароуннаҳрдан ҳайдаб чиқарган ва яна бошқа кўп юришлар қилганди. Шу туфайли, ўзига “Искандари соний” деган рутба олганди.

Мана, энди унинг лашкарлари мўғуллар билан юзма-юз турарди. У энди уларга ўз кучини кўрсатишга яратилган имкониятдан фойдаланишни ўйлади. Хоразмшоҳ олтмиш минг аскарини уч қисмга бўлди, бирига Жалолоддинни лашкарбоши қилиб тайинлади ва пистирмада туришни буюрди.

Мўғуллар ҳужумга ўтишди. Аёвсиз жанг бўлди. Хоразмшоҳ ўз лашкарларининг бундай катта кучга бас келолмаслигини англади: унинг лашкари душман сиқувига дош беролмади. Ана шунда Жалолоддин ўзининг хос лашкарлари билан жангга кирди ва душманга қақшатқич зарба берди. Ўч кунлик жангдан кейин мўғуллар тунда ҳийла ишлатиб ёнаётган гулханларни ташлаб ўз қароргоҳларини тарк этишди.

Жалолоддин мўғулларнинг юксак ҳарбий интизоми ва жанг услубини кўриб, ўзига хулоса чиқарди: бу душман билан ҳазиллашиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам у отасига Чингизхон ва унинг давлати ҳақида кўпроқ ахборот олиш зарурлигини уқтирди. Хоразмшоҳ бу маслаҳатни маъқул кўрди.

ҲАРБИЙ КЕНГАШ

Биринчи тўқнашувдан кейин Хоразмшоҳ билан Чингизхон ўртасида дастлаб алоқалар яхши бўлди. Чингизхон Муҳаммад Хоразмшоҳ элчиси Баҳоуддин Розийни иззат-икром билан кутиб олди. Унга ўзини – Шарқ, Хоразмшоҳни – Ғарб ҳукмдори сифатида билишини айтди. Катта савдо қарвони билан келган иккинчи Хоразм элчисини ҳам Чингизхон яхши қабул қилади. Муслмон савдогарлари хурсанд ҳолда Хоразмга қайтишади. Чингизхон ўзининг шахсий элчиси ва қарвонбошиси сифатида хоразмлик Маҳмуд Ялавочни Хоразмшоҳ ҳузурига юборади. Мўғул хони ўз номасида Хоразмшоҳни қудратли султон сифатида билиши ҳамда суюкли фарзандлари қатори кўришини айтади. Бу эса сиёсатчилар тилида Хоразмшоҳ Чингизхонга тобе ҳукмдор эканлигига ишора эди. Ўзини Искандари соний деб улуғлаган Хоразмшоҳга мактубдаги бу гап, албатта, ёқмади.

Аммо Муҳаммад ўзини босиб, Маҳмуд Ялавоч билан махфий суҳбат курди ва унга диндош сифатида Чингизхон саройида жосуслик қилишни таклиф қилди. Маҳмуд бир ўк билан икки куённи уришни кўзлаб, бунга рози бўлди. У икки томонга ҳам яхши хизмат қилди.

1218 йили Чингизхоннинг 500 туя ва 450 кишидан иборат қарвони Ўтрорда тўхтади. Бу элчилар ва савдогарлар қарвони Хоразмшоҳ юртида жосуслик вазифасини ҳам бажариши кўзда тутилган эди. Ўтрор ҳокими Ғойирхон Инолчиқ Туркон хотуннинг қариндоши бўлиб, саройда нуфузи баланд эди. У мўғул қарвонидагиларни жосусликда айблаб, барча элчиларни ўлдириш ва молларини мусодара қилишни буюрди. Хоразмшоҳ Ўтрор ҳокимининг бу ишини маъқуллади.

Чингизхон изоҳ талаб қилиб Қафрож Бўғрани икки му-

лозими билан Хоразмшоҳ ҳузурига юборди. Бўғра Ўтрор ҳокимини Чингизхонга юбориш ва мол-мулкларни қайтариш ҳисобига икки давлат ўртасидаги тинчликни сақлаб қолиш мумкинлигини айтади.

Жалолоддин элчи талабини бажариш лозимлигини отасига тушунтиради. Аммо Хоразмшоҳ Муҳаммад элчини ўлдиришга, ҳамроҳларининг соқолларини қирқишга фармон берди. Бу иш дунёдаги икки қудратли султон ўртасида урушни муқаррар қилиб қўйди.

1219 йил март ойида Самарқандда Хоразмшоҳ ўз лашкарбошилари ҳарбий машваратга йиғди. Саройдаги анжуманда Жалолоддин саркардалар ўртасида яқдиллик йўқлигини ҳис этди. У мўғуллар билан жанг оқибати яхши бўлмаслигини англади.

Чингизхоннинг йўлга чиққани ҳақидаги хабар ҳарбий кенгаш – машварат аъзоларини ҳам ўйлантириб қўйди. Жалолоддин мўғуллар билан биринчи тўқнашувдаёқ уларнинг ҳарбий илмдаги маҳоратига тан берган эди. Хоразм давлати қандай катта ва қудратли имкониятларга эга бўлмасин, унда марказий ҳокимият бўшлиғи, бирлик йўқлиғи, лашкарбошилар бебошлиғи яққол кўриниб турар эди. Машваратда ўртага ташланган фикрлар ҳам ана шундай яқдиллик йўқлигини кўрсатди. Хоразмшоҳ Муҳаммад буни тан олмас, тан олганда ҳам бошқа иложи йўқ эди. Бу ҳолдан Жалолоддин изтироб чекарди.

Ҳарбий кенгаш кучлар нисбатини кўриб чиқди. Хоразмшоҳда 400 минг отлик, пиёда лашкар борлиги аниқланди. Султоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан Шихобиддин Абу Саъд ибн Имрон ал-Хивақий ана шу улкан кучни Сирдарё соҳилига тўплаб душманга зарба беришни таклиф қилди. Ҳарбий жиҳатдан бу ягона тўғри режани Жалолоддин ҳам

маъкуллади. Шахзода мўғулларни Хуросон ва Ироққа ўтказмай, Мовароуннаҳр худудида зарба беришни айтди. Яна бир таклифи эса душманни Ғазнага чекинган ҳолда тўсатдан қуршовга олиш бўлди.

Аммо Хоразмшоҳ саркардаларига ишонмаганлиги учун бу таклифларни қабул қилмади. У Самарқандни катта девор билан ўрашни, аҳолидан солиқ йиғиб янги сарбозларни ёллашни, бор кучларни шаҳарларга тақсимлашни буюрди. Хоразмшоҳнинг бу фармони кучларни парчалаб, Чингизхонга давлатни айрим-айрим ҳолда босиб олишга қулайлик яратди.

БЎЛИНГАННИ БЎРИ ЕР

Чингизхон лашкарларини тўрт қисмга ажратди. Ўғиллари Чиғатой ва Ўқтойни Ўтрорга, Жўжихонни Жанд ва Барчинлиғкентга, саркардалари Улоқ нўён ва Сўкатой Чарбини Хўжандга юборди. Ўзи эса ўғли Тулуй, лашкарбошилари Жаба ва Субутой нўёнлар билан Бухорога юриш бошлади.

Мўғуллар Ўтрорда каттиқ қаршиликка дуч келишди. Ўтрор ҳокими Туркон хотуннинг қариндоши Ғойирхон Инолчик Чингизхон кўлига тушса соғ қолмаслигини яхши билар эди, чунки Чингизхон юборган беш юз туяли қарвонни йўқ қилган шу ҳоким эди.

Ўтрор олти ой мўғуллар ҳужумини мардона қайтариб турди. Бу эса Хоразмшоҳга янги кўшин тузиш учун имконият берар эди. Лекин Ўтрорда хиёнат юз берди. Туркон хотун томонидан ёрдамга юборилган Қорача Ҳожиб ўз жонини сақлаш учун ўттиз минг отлик қипчоқ кўшини билан кечаси дарвозаларни очиб, мўғуллар тарафига ўтиб кетди. Аммо Чингизхоннинг ўғли хоин лашкарбошига илтифот қилмади.

Қорача Ҳожибга отлардан тушиб бошқа тарафга сафланишни амр қилди. Чигатой ишораси билан мўғуллар қипчок аскарларининг барчасини чопиб ташлашди. Қорача Ҳожибнинг ҳам калласи кесилди. Сўнг мўғуллар шаҳарни эгаллашди. Ўтрор ҳокими Инолчиқ қаттиқ олишувдан сўнг асир олиниб, Чингизхон ҳузурига жўнатилди.

Мўғуллар Хўжандда ҳам кучли қаршиликка дуч келишди. Истеъдодли лашкарбоши Темур Малик шаҳар мудофаасига пухта тараддуд кўрган эди. Хоразмшоҳ лашкарбошилари ўртасида ўзининг мардлиги ва жасорати билан ажралиб турган Темур Малик мўғулларнинг 70 минг лашкарига қарши жанг қилди. Бу лашкарда 20 минг мўғул, 50 минг асирлар бор эди. Бу билан у кўпроқ душманни банд этиб, Хоразм ичкарасидаги шаҳарларнинг мудофаасига ёрдам берди. Ниҳоят, у кучлари оз қолгач, минг нафар лашкари билан шаҳардан чиқиб кетди. Сирдарёдаги мустаҳкамланган ороллардан бирига бориб ўрнашди. Мўғуллар Темур Малик орқасидан қувиб, унинг лашкарини қириб ташлашга уринишди. Аммо уддасидан чиқа олмадилар. Шундан кейин асирларга атрофдан тош тердириб келиб, оролга ўтадиган йўлак қуришни буюрадилар. Лекин бу ниятлари ҳам амалга ошмади. Чунки Темур Малик ўз лашкарлари билан кечаси баржаларда қирғоққа сузиб келиб, мўғулларнинг кун бўйи қурган иншоотини бузиб ташлайди. Усти ёпиқ ўн иккита қайиқ Темур Малик буйруғига мувофиқ, сирка шимдирилган намак билан ўралиб, тепаси лой билан сувалган эди. Бунинг натижасида қайиқдаги одамларга отилган ўклар ва оловли идишлар зарар етказа олмади. Темур Малик барча лашкарларини кемаларга жойлаб қуршовни ёриб чиқиб, кечаси навкарлари билан дарёнинг қуйи оқими бўйлаб сузиб кетди. Дарёнинг ўнг ва чап қирғоғи бўйлаб мўғуллар борар ва кемалардаги навкарларга ўқ узишар, палахмонлардан нефть

тўла оловли идишларни отишар эди. Шу зайлда Темур Малик Жанд шахрига яқинлашди. Аммо йўлда у душман пистирмасига дуч келиб, қонли олишувларда қарийб барча лашкарларидан жудо бўлди. Энди у нима қилиб бўлса ҳам пойтахтга етиб бориб, Жалолоддин билан учрашишни ўйларди. Тенгсиз олишувлардан сўнг, паҳлавон лашкарбошининг кетидан уч мўғул таъқиб этишади. Темур Малик улардан бирини ярадор қилиб, иккитасига бундай дейди:

– Менда иккита ўқ қолди. Лекин шу иккита ўқ ҳам сенларни ўлдиришим учун етади. Яхшиси, икковинг ҳам орқага қайтиб, ҳаётингни сақлаб қол!

Мўғуллар Темур Малик важданидан даҳшатга тушиб қочиш қилишади. «Зўр зўрни кўрса – писади» нақлидагидек, каттол душман ўзидан кучли ботирни кўрган эди.

КЕЧИККАН ЭЪТИРОФ ВА МУҲАММАДНИНГ АРМОНИ

Чингизхон ҳужуми буюк Хоразмшоҳ Муҳаммад давлатидаги ички парокандалик, маҳаллийчилик ва уруғбозликнинг мудҳиш оқибатларини юзага чиқарди. Мамлакат ҳам, халқ ҳам, лашкар ҳам икки ҳокимиятчиликнинг асоратидан зарар кўрди. Туркон хотун шахсий манфаатлари йўлида ўғли Муҳаммад ҳокимиятини ичдан емирувчи сиёсат юргизар эди. Табиатан мард, лекин рашкчи ва қасоскор бу аёлдан ҳамма ҳайиқарди. Унинг талаби билан Хоразмшоҳ тўнғич ўғли Жалолоддин ўрнига Қутбиддин Ўзлогшоҳни валиахд қилиб тайинлашга мажбур бўлди. Ўзлогшоҳнинг онаси Туркон хотун уруғидан эди.

Кетма-кет мағлубиятлар, мўғулларнинг таъқиби, лашкарбошилارнинг хиёрати Хоразмшоҳнинг тамоман руҳини ту-

ширди. 1220 йил декабрь ойида у мўғуллардан қочиб Ғурғон дарёсининг денгизга қуйилиш жойига етиб келди ва Каспий денгизидаги Ашур ада оролидаги қалъага беркинди. Қалъада у ўғиллари Жалолиддин, Ўзлогшоҳ, Оқшоҳ ва мулозимлари, навкарларини ҳузурига чакириб, бундай деди:

– Ҳокимият иплари узилди, салтанат асослари бўшашиди ва бузилди. Душманнинг мақсади аён. Унинг чангали ва тишлари мамлакатга қаттиқ ботди. Энди мен учун фақат ўғлим Жалолиддингина қасос олиши мумкин. Мен уни тахтга валиаҳд этиб тайинлайман.

Хоразмшоҳ белидаги олмос қиличини ўғлининг белига боғлади.

– Суюкли ўғлим! Сенга Хоразм шоҳларининг муқаддас шамширини тутказаётирман. Ишонаман, қонга ботган буюк Хоразм учун душмандан интиқом оласан.

Хоразмшоҳ Муҳаммад икки ўғли – Ўзлогшоҳ ва Оқшоҳга, навкарлари ва мулозимларига ўғлини кўрсатиб деди:

– Мана, қаршингизда Хоразмшоҳ – Султон Жалолиддин турибди. У навқирон ва жасур! Унга садоқат билан хизмат қилинглар! У билан сизларга зафар ҳамдам бўлғай!

Жалолиддин шу топда отасининг аҳволига юраги ачишиди. Қачонлардир ўзини Искандар Зулқарнайнга тенглаштириб, Искандари соний деб атаган, ҳар куни Урганчда эрталаб ва кечкурун 27 давлат ҳукмдорларининг бодалари 27 та олтин ноғорада шаънига қуй ижро этишган улуғ ҳукмдор отасининг аҳволи чиндан ҳам ночор эди.

– Жуда катта мамлакатимизнинг барча вилоятларидан, – деди ота ўғлига маъюс боқиб, – ўзимизга гўр қазиш учун икки қулоч ер ҳам қолмади.

Бу унинг сўнгги армони эди. У денгиздаги бу оролда орадан кўп ўтмай вафот этди. Муаррихларнинг ёзишича,

«дунёнинг буюк султонини ўраш учун ҳатто кафан ҳам йўқ эди». Мўғулларга қарши курашган Жалолиддиннинг буйруғи билан Муҳаммаднинг майити кейинчалик Ардахн қалъасига олиб келинади. Лекин унинг жасади гўрдан олиниб мўғуллар томонидан ёқиб юборилади.

ХИЁНАТ

Қонунан Хоразмшоҳ унвонини олган Султон Жалолиддин шахзода укалари билан Урганчга етиб келади. Қипчоқ лашкарбошилари уларни нохуш кутиб олишди. Чунки қипчоқ зодагонлари мўғуллар билан жанг қилишни эмас, балки салтанатга эга бўлишни ўйлашар эди. Жалолиддин эса халқини, ватанини душмандан ҳимоя қилишни биринчи вазифа деб билиб, барча одамларни мўғулларга қарши жангга сафарбар қилиб, амалпараст худбинларни беаёв жазолади. Бундай қаттиққўл ҳукмдор амалпараст ҳокимлар ва ўзбошимча лашкарбошиларга ёқмас эди. Шунинг учун улар Жалолиддинни ўзларига душман деб билиб, уни йўқотиш пайига тушишди. Худбинлар уни ҳукмдор сифатида тан олишни исташмади. Қипчоқларнинг ортида эса Жалолиддинни ёқтирмайдиган бувиси Туркон хотун турар эди. Унинг укаси Хумор Тегин шаҳардаги 90 минг қипчоқ лашкарларининг сардори эди. Султон Жалолиддин Темур Малик билан шаҳар мудофаасини ташкил қилишаётган кунларнинг бирида Хумор Тегин Ўзлогшоҳ билан тил бириктириб, Жалолиддинга қарши фитна уюштиради. Бундан хабар топган Жалолиддин ўз укалари хиёнатидан озор чеккан ҳолда 300 аскар билан шаҳарни тарк этади. Бу Урганч мудофаасига катта зарба эди. Хумор Тегин ўзини султон деб эълон қилди. У билан тил бириктирган шахзодалар – Ўзлогшоҳ ва Оқшоҳ кўп ўтмай

Ўз қилмишларига яраша жазо топишди. Мўғуллар уларни шаҳарни тарк этиб қочишаётганида Хабушон вилоятидаги Вашта кишлоғида қўлга тушириб, қатл қилишди. Жалолиддиндан кейинги шахзода Рукниддин ҳам Устунаванд қалъаси мудофаасида мардонавор курашишига қарамасдан, жанг вақтида мўғуллар томонидан қўлга олиниб, қатл этилди.

Мўғуллар Урганчни сикувга олганда, Хумор Тегин ўзининг иродасиз, укувсиз лашкарбоши ва хоин эканлигини кўрсатиб, мўғулларга шаҳар дарвозасини очиб бериб, таслим бўлди. Душман Урганчга бостириб кирди. Лекин шаҳар аҳли таслим бўлишни истамади. Мудофаачиларга чинакам етакчи – шайх Нажмиддин Кубро бошчилик қилди. Улар Амударёга қурилган тўғондан фойдаланиб, мўғулларга қаттиқ шикаст етказдилар. Уч мингдан зиёд мўғул аскарлари тўғонга ёпирилиб чиқиб келаётганида қириб ташланди. Шаҳарда ҳар бир маҳалла, ҳар бир кўча учун жанг олиб борилди. Етмиш олти ёшли табаррук шайх Нажмиддин Кубронинг шаҳар ҳимоясида иштирок этгани мудофаачиларни ғоят руҳлантирди. Уламо кофир мўғулларга қарши халқни жиҳодга чақирди. У дини ислом ва ватан озодлиги учун жангда ҳалок бўлди. Шаҳарни ва унинг мард аҳолисини йўқ қилиш учун мўғуллар Амударё тошқинидан шаҳарни сақлаш учун қурилган тўғонни очиб юборишди. Урганч сув остида қолди. Шаҳар аҳолисининг бир қисми Мўғулистонга олиб кетилди, қолгани қириб ташланди. Шу тариқа шаҳар ер билан яксон бўлди. Лекин мамлакатда мўғулларга қарши кураш давом этарди.

Мўғуллар Бухорони ҳам қамал қилиб босиб олишга уринишди. Амир Қушлу ва Ҳожиб Ўғул ўттиз минг аскар билан шаҳардан чиқиб, мўғуллар устига от кўйишди. Улар асирликдан кўра ўлимни афзал кўриб, қуюндек душман сафларига ташланишди. Мўғуллар бундай ҳужумдан эсанкираб

қолишгандек ўзларини кўрсатишди ва орқага чекина бошлашди. Лекин Бухоро қўшини бу хийла эканлигини пайқамади. Тез орада мўғуллар сафларини ўнглаб ҳужумга ўтиб, Бухоро лашкарларини кириб ташлашди. Сўнгра Бухоронинг ҳам кулини кўкка совурдилар.

Хоразмшоҳ султон Жалолиддин юртини вайрон қилган ва халқини қонга ботирган Чингизхондан шафқатсиз ўч олишга аҳду паймон қилди. Ҳалок бўлган укалари Рукниддин, Ўзлогшоҳ, Окшоҳ хунини олишни ҳам кўнглига тугди. Омон қолган укаси Фиёсиддин билан бирга ватанпарвар йигитлардан қўшин тўплашга киришди. Аммо мўғуллар бунга йўл қўймасликка ҳаракат қилишарди. Нисо шаҳри яқинида Жалолиддиннинг уч юз кишилик лашкарларини, етти юз мўғул қуршаб олди. Жанг кескин ва даҳшатли бўлди. Хоразмшоҳнинг жанг кўрган ва чиниққан йигитлари мўғулларни тор-мор қилишди. Ушбу биринчи ғалабадан сўнг, Жалолиддинга унинг амакиси Амин ал-Мулк ўн минглик аскарлари билан келиб қўшилди.

Улар мўғуллар камал қилган Қандаҳорга келишди ва уч кун аёвсиз жанг қилишди. Мўғуллар шармандали равишда мағлуб бўлиб қочдилар. Қандаҳордаги олишув душман кўзини очди: мўғуллар шу пайтгача қаерга чангал солмасинлар, ғолиб бўлардилар. Уларга қарши турадиган куч йўқ эди. Мўғуллар назарида, Хоразмшоҳ лашкарлари фақат оҳудай қочишни биладиган, ҳужум қила олмайдиган, кўрқоқ одамлар эди. Улар бизларга қаршилиқ қилолмайди, деб ўйлашарди. Лекин Қандаҳордаги жангда улар бўғизларига санчилишга ва юракларини ёришга тайёр турган хоразмликларнинг ўткир найзаларини кўрдилар. Шу жангдан сўнг Чингизхон Жалолиддин билан ҳисоблашишга мажбур бўлди.

ЧИНГИЗХОН ТАН БЕРГАН САРКАРДА

Султон Жалололиддиннинг ғалабалари унинг атрофига ватанпарвар кучларни бирлаштира бошлади. Ҳалаж қабиласи бошлиғи Сайфуддин Иғрок, Балх ҳокими Аъзам малик, афғон кўнгиллилари сардори Музаффар малик, қорлуқлар етакчиси Ҳасан Қарлуқ минглаб лашкарлари билан Жалололиддин кўшинига келиб қўшилишди. Хоразмшоҳнинг амакиси Амин ал-Мулкнинг яна қирқ минг лашкари етиб келди. Энди душман билан жанг қилиш учун етарли куч йиғилган эди. Валиён қалъасини камал қилган мўғуллар ана шу бирлашган куч билан тўқнашишди. Бир ғоя ва бир мақсад байроғи остида бирлашган бу кучга жасур лашкарбоши Султон Жалололиддин бошчилик қилар эди. Мўғуллар тор-мор бўлди. Бу хабарни эшитган Чингизхон уч тумандан ортиқ лашкарни кўмакка юборди.

Мўғулларнинг қирқ беш минг лашкардан ортиқ кўшини Жалололиддин кўшини билан Панжшер водийсидаги Парвон яқинида тўқнашди. Мўғул аскарларини тажрибали саркарда Шики Хутуху нўён бошқарар эди. Жалололиддин кўшининг ўнг қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфуддин Иғроққа топширди, ўзи марказий кўшинга бошчилик қилди. Унинг буйруғига мувофиқ ҳамма навкарлар отлардан тушиб, жиловларини белбоғларига боғлаб жангга киришдилар. Бу жанг ҳақида муаррих Шихобиддин ан-Насавий бундай деб ёзади:

«Жалололиддин ўзи Шики Хутуху кўшини ўртасига отилиб кириб, унинг ҳарбий тартибларини бузди ва мўғул байроқларини отларининг оёқлари остида поймол қилди, лашкарбошисини эса ўз жойини ташлаб қочишга мажбур

қилди. Сўнг мўғуллар бошига қасос қиличлари ёпирилди».

Парвондаги жанг шу вақтгача енгилмас ҳисобланган мўғулларнинг доврўғига рахна солди.

Чингизхон мағлуб лашкарбошисига дашном бермади. «Хутуху, – деди Чингизхон, – доимо ғалабага ўрганиб қолган, тақдирнинг даҳшатларини тотмаган, энди тақдир сабоқларини олгач, ҳушёрроқ, тажрибалироқ ҳамда билағонроқ бўлади».

Жалолоддин киёфасида ўзига муносиб ракиб ва ғоят хавфли душманни кўрган Чингизхон унга қарши катта лашкар билан юриш бошлади. Бу вақтда эса Жалолоддин лашкарбошилари ўлжа таллашиб ўзаро урушиб қолишди. Хоразмшоҳ уларни мурасага келтира олмади. Қорлуқлар, афғонлар ва халажлар сардорлари Жалолоддин қўшинини ташлаб кетишди. Ҳиндистонда Синд дарёси қирғоғида Чингизхон билан Жалолоддин лашкарлари тўқнаш келди. 1221 йил 25 ноябрда икки ўртада шиддатли жанг бошланди. Урушнинг учинчи куни Жалолоддин лашкарларидан бор-йўғи 700 лашкар қолди. Шундай бўлса ҳам Хоразмшоҳ жангни давом эттирди. Унинг жасоратидан ҳайратга тушган Чингизхон бундай дейди:

– Бундай ўғилга ота бўлмоқ бахт. Бундай ўғли бор отанинг армони бўлмайди. Султонга ўқ отманглар, уни бирор-бир хийла билан тириклайин тутинглар.

Хоразмшоҳ шиддат билан мўғуллар қуршовини ёриб ўтиб, дарё қирғоғига яқинлашганини кўриб Чингизхоннинг ҳайрати янада ошади. «Энди Жалолоддин қўлга тушмай қолмайди – олдинда дарё, орқада беҳисоб мўғул лашкарлари», деб ўйлайди Чингизхон. Жалолоддин дарё томон от чоптириб борар экан, олдидан онаси, хотини ва ҳарамидаги канизаклар, мулозимлар югуриб чиқдилар. Улар султондан ўзларини душ-

ман кўлига тирик ташламасдан, ўлдириб кетишни ёлвориб илтимос қила бошладилар. Уларнинг ёлворишларига чидай олмаган Жалололиддин кўзларида ёш билан навкарларига дарёни имо қилди. Навкарлар уни сўзсиз тушуниб ҳукмдор оиласи билан ўзларини дарёга ташлашди. Уларнинг кетидан Жалололиддиннинг ўзи ҳам отда дарёга сакради. Буни кўриб турган Чингизхон ўзини тутолмай ҳайқирди:

– Ҳақиқий мард ўғил мана шундай бўлиши керак. Модомики, у шундай оғир жангдан ва ўлим гирдобидан ўзига йўл топа олдим, демак, ундан ҳали кўп ишлар кутса бўлади. У бизга тинчлик бермайди.

Жалололиддин нариги қирғоққа чиқиб мўғулларга қарата қилич яланғочлади.

Чингизхон Жалололиддинга қарата ўқ уздирмади. Лашкарбошилари ундан ўрناق олишга чақирди ва ҳавас билан деди:

– Агар шундай ўғлим бўлганда эди!..

Чингизхон бунгача ҳеч бир шох, ҳукмдор ёки саркардага тан бермаган ва ҳеч кимни ўзига муносиб рақиб кўрмаган эди.

МУСУЛМОНЛАР СУЛТОНИ

Жалололиддин оқ тулпорда Синд дарёсини сузиб ўтганида унга амир Қўлбарс баҳодир, Қабқуҳ, Саъдиддин Али бошчилигидаги қуршовдан қутулган лашкарлар ҳам келиб қўшилдилар.

Шатра вилоятига етиб келишганида унинг ҳукмдори ҳинд юртига қадамранжида қилган Хоразмшоҳни кўлида қилич билан кутиб олди. Мингга яқин отлиқ ва беш минг пиёда билан унга қарши жанг қилгани чикди.

Ражпутлар ҳукмдори ўз кучига ортикча баҳо бериб, Хоразмшоҳни яккама-якка олишувга чақирди. У ўз юртида, Жалолоддин эса бегона юртда беаёв олишувга бел боғлашди. Икки қўшин лашкарлари саркардаларининг жангини юрак ютиб кузатишди. Хоразмшоҳга ортга йўл йўқ эди. Унинг кўз олдида ҳалок бўлганлар – онаси, рафиқаси, жонидан азиз фарзандлари турарди. Айниқса, тўнғич фарзанди – етти яшар довюрак ўғлининг фожиали ўлими тўғрисидаги хабар унинг юрак-бағрини қон қилганди. Дарё бўйида Чингизхоннинг кўлига тушган бола мўғул хонининг саволларига кўркмасдан, ғурур билан жавоб берди. Бундай бола катта бўлса, отаси учун ўч олишини сезиб, Чингизхон жаллодга боланинг юрагини суғуриб олиб, итларга ташлашга буюрди.

Жалолоддин ражпутлар ҳукмдори киёфасида Чингизхонни кўргандек бўлди. Чексиз ғазаб ва алам, нафрат унинг кучига куч қўшди. Икки саркарда қилич, найза ва гурзи билан жанг қилишди. Иккиси ҳам ҳарбий беллашувда тажрибали эди. Олишув шундай бўлдики, уни кўрганлар иккисининг ҳам абжирлиги-ю маҳоратига тан бермай иложи йўқ эди. Қизғин ҳамлалардан сўнг Хоразмшоҳнинг зарбли қиличидан Шатра ҳокими ерга кулади.

Сардорининг ўлимини кўрган қўшин жангсиз таслим бўлди. Бу жанг тафсилотидан хабар топган Синд, Учча, Мўлтон, Лохур, Пешавор вилоятлари ҳокими султон Носириддин Кубача Жалолоддинни ҳукмдор сифатида тан олди. Шимолий Ҳиндистон султони Шамсуддин Элтутмиш эса Хоразмшоҳга бундай мактуб йўллади:

«Сенинг ортингда исломнинг душмани тургани сир эмас. Сен бугун мусулмонларнинг султонисан. Мен бундай пайтда сенга қарши бўлишни истамайман. Тақдир кўлида сенга қарши қурол бўлишни хоҳламайман. Мен каби одам сенингдек инсонга қарши қилич кўтариши кечирилмас ҳолдир!»

Ҳинд диёри Жалололиддинни мусулмонлар султони сифатида тан олди. Лекин Ҳиндистоннинг катта-кичик ҳукмдорлари Хоразмшоҳнинг кучайиб кетишидан хавфсирашарди. Кўп ўтмай турли фитналар уюштирилди. Натижада Жалололиддиннинг таникли икки лашкарбошиси – Язидак паҳлавон ва Сунқуржиқ – Шимолий Ҳиндистон ҳукмдори хизматига ўтиб кетишди. Хоразмшоҳ бундай хиёнатдан чексиз изтиробга тушди. Уни ҳар тарафдан мунофиқлик ва хиёнат қуршаб келмоқда эди.

У ҳарбий машварат чақириб, эндиликда нималар қилиши ҳақида лашкарбошиларида фикр сўради. Жалололидин уларга, Ҳиндистонда яширин душманлар борлигини, мўғулларга қарши иттифоқ барпо бўлмаганини, бу ерда қолиш хавфлилигини айтди. Амирлар унга Ироққа кетишни маслаҳат беришди. Хоразмшоҳ рози бўлди. Жалололидин ўзига содик навкарлари билан Кирмонга келди. Ўша пайтда Кирмонда укаси Ғиёсиддиннинг ноиби Бароқ хожиб ҳукмрон эди. У Жалололидинга қарши чиқишдан кўра у билан дўстлашишни афзал кўрди. Форс вилояти отабеги ҳам Хоразмшоҳга итоат билдирди. Йазд ҳокими Алоуддавла, Исфохон қозиси Рукниддин Маъсуд ибн Саид ҳам Хоразмшоҳга тобеликларини изҳор қилиб, умумий душман – мўғулларга қарши кураш истагини билдиришди.

Шундай қилиб, Жалололидин бу ерда бирлашган мамлакат тузишга киришди. У Форс отабеги Саъд ибн Зангий қизини чиндан ҳам севиб қолди. Гўзал, исми жисмига монанд Малика ҳам Жалололидинга кўнгил қўйди. Икки ёш бир неча ой бахтиёр ҳаёт кечиришди. Жалололидин биринчи марта ўзини ҳукмдор – Хоразмшоҳ эмас, балки оддий инсондек бахтли сезди. У ҳам оддий одамлар каби яшаш, севиш ва севилишни истарди.

Султон Жалолоиддин бир томондан, қудратли давлат тиклаётганидан, иккинчи томондан, Табаристон, Жазира, Дамашк, Қуддус, Миср, Майфорикин ҳукмдорлари у билан яхши муносабатлар ўрнатганидан мамнун эди. Эндиликда улар билан бирга мўғулларга қарши иттифок тузиш ва катта қўшин билан қаттол душман Чингизхонга қарши юриш қилиш мумкин эди. Жалолоиддин бу курашга умум раҳбар бўлишни ўйлаб, ислом ҳомийси, мусулмонлар раҳнамоси – Бағдод халифаси Ан-Носирга мактуб йўллади. У халифани умумий душман – мўғулларга қарши курашга ундади.

Аммо ўша даврдаги Бағдод халифаси аввалги аждодларидек қудратли амир-ал-муслимин эмас, балки майда ишларга ўралашган, худбин ва калтафаҳм ҳукмдор эди. Халифа ислом оламига офат ёғдираётган мўғуллардан эмас, балки Хоразмшоҳнинг кучайиб боришидан хавфсирарди. Жалолоиддин унинг кўзига мўғуллардан ҳам ёмон кўринарди. Бағдод халифаси Хоразмшоҳ пайини қирқиш, унинг иттифокчилари ўртасига раҳна солиш сиёсатини тутди. Бу йўлда қуроли курашдан ҳам қайтмади. Ан-Носир Жалолоиддинга қарши ўттиз минг лашкарини жўнатиб, лашкарбошиси Қуш-Темурга Хоразмшоҳни йўқотишни буюрди.

Тақдир зарбаларидан, кутилмаган хиёнат ва сотқинликлардан дийдаси ва жисми қотган Хоразмшоҳ Қуш-Темур билан жангга киришга мажбур бўлди. Тез орада халифа қўшинини тор-мор қилди. Бу ғалабадан сўнг мусулмонлар оламидаги барча кучлар Хоразмшоҳга ислом ҳомийси сифатида қарай бошлашди. Худбин ва калтафаҳм халифанинг обрўси тушиб кетди. Бундан аламзада халифа хиёнат йўлига ўтиб, мўғулларни Хоразмшоҳга қарши қайрай бошлади.

ТАҚДИР ҲИНИ

Султон Жалолиддинга Мароғанинг мусулмон аҳолиси шикоят қилиб, анча йиллардан бери Гуржистон лашкарлари ўз ерларига тез-тез босқинлар уюштириб, мусулмонларга жабр етказаётганликларини, мусулмонларни зўравонлик билан насроний динига ўтишга мажбур этаётганларини, Озарбайжон ҳукмдори Ўзбек эса гуржилардан ўз юртини химоя қилолмаётганини айтди.

Хоразмшоҳ шундан сўнг мусулмонларни гуржилар зулмидан халос этишга, гуржилар босқинчилигига чек қўйишга аҳд қилди. Жалолиддин ислом ҳомийси сифатида 1225 йил май ойида Мароға шаҳрини эгаллади. Озарбайжон ҳукмдори Ўзбек қаршилик кўрсатолмай қочди. Унинг қўшини Жалолиддин тарафига ўтди. Табриз, Ганжа ҳам Хоразмшоҳга таслим бўлди. Озарбайжон аҳолиси Хоразмшоҳ қиёфасида ўзини гуржилар зўравонлигидан озод этувчи халоскорни кўрар эди. Гуржилар кўпдан бери Озарбайжонни талар, гуржиларга қарши турадиган куч топилмас эди. Энди Озарбайжон халқи Жалолиддин сиймосида қудратли кучга эга бўлган эди. Ўзини ислом ҳомийси деб билган Хоразмшоҳ Гуржистон устига юриш бошлашини Қўниё, Жазира, Миср ҳукмдорларига маълум қилди. Хоразмшоҳнинг асосий рақиби – мўғуллар ўрнини эндиликда гуржилар эгаллади. Бу қисмат ўйини ва тақдирнинг аччиқ ҳазили эди.

ГУРЖИСТОНДАГИ ҒАЛАБА

Гуржистон мустақил ва кучли давлат сифатида қўшни Озарбайжонга доимо хавф солиб турарди. Олтмиш мингдан зиёд жасур ва тажрибали қўшинга таянган гуржилар

хукмдори малика Русудан (1222–1245) бу ерда хукмдор эди. У яқинлашиб келаётган асосий душман Хоразмшоҳ эмас, балки мўғуллар эканлигини тушунмасди. Гуржистон тарихида яхши хукмдор сифатида танилган малика Тамаранинг кизи Русудан онасидек устомон, зийрак ва тадбиркор сиёсатчи эмас эди. Бир неча йил муқаддам мўғулларнинг лашкарбошиси Субутой нўён пешқадам лочинлари билан синов тариқасида Гуржистонга бостириб борган, лекин жангга кирмай орқага қайтган эди. Бу ходисани гуржилар ўзларича шарҳлаб, «мўғуллар биздан кўрқди», деб мактанишарди. «Хоразмшоҳ Жалолиддин мўғуллардан қочган лашкарбоши, у билан жанг қилиш қийин эмас», деб князлар маликани хотиржам қилишди.

Хоразмшоҳ қўшини келаётганлиги тўғрисидаги хабарни улар осойишта кутиб олишди. Тажрибали лашкарбоши амир сипоҳсолор Иване Мхаргдзели бошчилигидаги олтмиш минг кишилик аскар Гуржистоннинг дарвозаси бўлмиш Гарни дарасида тўхтадилар ва дара тепасига ўтиб бўлмас ғов қўйдилар. Гуржистоннинг таникли лашкарбошиси, довюрак лашкарбоши Шалва Ахалтсихели бу ишга раҳбарлик қилди.

Султон Жалолиддин бир неча кун давомида Гарни қалъасини эгаллаш режасини ўйлади. Мўғулларнинг харбий хийлаларини кўз олдига келтирди. Шундан келиб чиққан ҳолда бир режа ишлаб чиқди.

Гуржилар тепадан қароргоҳларини йиғиштириб, орқага кетаётган Хоразмшоҳ аскарларини кузатиб турдилар. Кечкурун эса ғалаба базмини бошладилар. Дарёдек оккан винолардан, шўх ўйин-кулгилардан маст уйқуга кетган лашкар ва соқчилар эрта саҳардаги шовқин-сурондан уйғонишди ва дара қояларидан тушиб келаётган Хоразмшоҳ лашкарларини кўриб довираб қолишди. Хоразм лашкарлари қулай марраларни эгаллаб, жангга киришиб кетишди.

Жанг гуржиларнинг мағлубияти билан тугади. Биринчи лашкарбоши Шалва Ахалтсихели ва машхур шоир Турман Торели асирга олинди. Хоразмшоҳ уларга иззат-икром кўрсатди. Уларни ўз хизматига қабул қилди.

ГУРЖИЛАРГА УЗАТИЛГАН ҚЎЛ

Гуржистонни забт этиш учун Жалолиддинга кенг йўл очилган эди. Гарнидаги ғалаба келгуси зафарлар калити эди. Агар Жалолиддин истилочи бўлганида шу заҳотиёқ Гуржистонга бостириб кириб, ҳаммаёқни вайрон қиларди. Аммо у гуржилар билан қон-қариндош ва иттифокчи дўст бўлишни истади. Ва шунга яраша ҳаракат қилди.

Султон Жалолиддин Гуржистонда масалани тинч йўл билан ҳал қилиб, мустаҳкам иттифок тузишни асосий мақсад деб биларди. У асир олинган гуржи зодагонларига мақсадини тушунтириш учун шундай таклиф билан мурожаат қилди:

– Мен Гуржистонга талончилик қилиш учун келмадим. Балки тинчлик учун келдим. Лекин сизлар тезда менга қарши қуролланиб олдингиз ва тинчлик бузилди. Энди гуржи подшосининг энг йирик вазирлари, намояндалари сифатида гапимга қулоқ солинглар. Сизлар менинг уруғим ҳақида, давлатим буюклиги ҳақида эшитгансизлар! Мен буюк султон Хоразмшоҳнинг ўғлиман, лекин тақдир биздан юз ўгирди – мен Чингизхондан енгилдим. Унинг мендан кучли эканлигини ва ўзимнинг кучсиз эканлигимни кўрганимдан кейин давлатни ташлаб, тинчлик истаб юртларингиз томон йўл олдим. Мен мамлакатингизнинг куч-қудрати ва гуржиларнинг жасорати ҳақида эшитганман. Ҳозир эса мен бирлашишимизни ва биргаликда душманга қарши чиқишимизни истардим. Эшитишимча, сизнинг подшоҳингиз аёл. Мени унга уйлан-

тиринг ва ўзингизга подшоҳ қилинг. Шунда биз биргаликда душманларимизни енгамиз. Агар бундай қилмасангиз, давлатингиз яксон бўлади. Бу ишни мен қилмасам ҳам, барибир мўғуллар қилиши аниқ.

Гуржи князи Мхаргдзели бу таклифни ҳукмдори малика Русуданга етказишга рози бўлди. Маликанинг биринчи эри Арзрум султони Тўғрулшоҳнинг ўғли бўлиб, насронийликка ўтиб кетганидан Жалолиддин хабардор эди. Малика Арзрум шахзодасидан ажрашиб, қизи Тамара ва ўғли Давид билан қолган эди. Маликанинг боши очик. Агар у рози бўлса, Гуржистон лашкари мусулмонлар лашкарлари билан қўшилиб, мўғулларга қарши курашда катта куч бўлади. Чингизхоннинг куни битади. Лекин бу Жалолиддиннинг орзуси эди.

ТУРКОН ХОТУННИНГ КИБРИ

Султон Жалолиддин ҳузурига паноҳ истаб Туркон хотуннинг собиқ мулозими Бадриддин Ҳилол келди. Жалолиддин ундан бувисининг тақдири ҳақида эшитди. Туркон хотун Мозандарондаги Илол қалъасига яшириниб жон сақламоқчи бўлади. Қалъа олингач, Чингизхон уни тириклайин тутиб келишни буюради. Мўғуллар уни Чингизхон ҳузурига келтиришади. Хоқон унинг қўлларига занжир солдиради. Унинг емиши Чингизхон дастурхонидаги сарқитлар бўлади. Қаерга бормасин, ўзи билан олиб юради. Бир куни қулай фурсат пойлаб, Бадриддин Туркон хотунга деди:

– Юр, Жалолиддиннинг ҳузурига қочамиз. Ахир у ўғлингнинг ўғли, қалбингнинг гавҳари-ку. Унинг куч-қудрати, мамлакатининг кенглиги ҳақида кўп хабарлар келяпти.

Туркон хотун набирасига бўлган муносабатини бундай ифодалади:

– Ҳайхот, унинг номини эшитмай! Мен энди Ойчечакнинг ўғли марҳаматига умид боғлаб яшайманми? Ундан химоя истайманми? Бу оғир ҳақорат эмасми? Ундан кўра Чингизхон кўл остида таҳқирланишим афзал эмасми?

Жалолиддин бу гаплардан маъюс тортди. Ойчечак! Бечора, муштипар, жонфидо она! У душман кўлига асир тушиб, хор бўлишдан кўра ўлимни афзал кўрди. Гўри ҳам, кафани ҳам тезоқар Синд дарёси бўлди. Жалолиддин бундан тўрт йил мукаддам Чингизхон билан қилган жангни, мўғуллар куршовини ва Синд дарёсини кўз олдига келтирди. Дарёга ташланган ва тез оқиб бораётган аёлларнинг бош-танлари дам кўринар, дам ғойиб бўлар, уларнинг ўлим олдидаги кичкирикларини жанг шовқини босиб кетар эди.

Жалолиддиннинг кўзларида ғазаб ва алам ўтлари чакнади. Бувиси қаерда-ю мард онаси қаерда? Туркон хотуннинг кибрини қаранг! Отдан тушса ҳам эгардан тушмабди. Қачонлардир ўзини: «Дунё ва унинг покдомони, улуғ Туркон, олам аёлларининг маликаси», деб улуғлаган бу аёл ўз наби-раси олдига келишдан бош тортибди, унинг дастурхонидан кўра Чингизхоннинг сарқитларини афзал кўрибди. Ўғлининг, набираларининг, келинларининг ўлимига сабабчи бўлган, юртини қонга ботирган мўғуллар юртида тиланчилик қилиб яшашни ўзига муносиб кўрибди. Ичқоралик ҳам шунчалар бўладими? Во дариғ!

МАЛИКАНИНГ ТАКЛИФИ

Тифлистан келган чопар Хоразмшоҳга Гуржистон маликаси Русуданнинг жавобини келтирди. Малика, агар Жалолиддин насроний динига ўтса ва чўқинса, унга турмушга чиқишга рози эканлигини билдирибди. Жалолиддин – мусулмонлар султони ва ислом ҳомийси сифатида унинг таклифини қабул

килолмаслигини малика ҳам, унинг мулозимлари ҳам яхши билишарди. Улар муроса, тинчликни эмас, урушни афзал кўришибди.

Орадан кўп ўтмай гуржилар қўшини ҳужумга ўтгани хақида хабар келди. 1226 йил эди. Хоразмшоҳ Гуржистон пойтахти Тифлисга қўшин тортди. Шаҳар мудофааси мустаҳкам. Жалолиддин уч минг сара аскарлари билан текширув тариқасида Тифлис остонасига яқинлашди. Шунда бирдан шаҳар дарвозалари очилиб, ундан ўн мингдан ортиқ гуржи отлиқлари қуюндек отилиб чиқди. Хоразмшоҳ улар қуршовига тушиб қолди. Жанг қизиб кетди. Гуржилар рўпараларида Хоразмшоҳнинг ўзи шахсан жанг қилаётганини билишмас эди. Билганларида яна қўшимча куч билан чиқишлари ва Хоразмшоҳни ҳалокатга учратишлари муқаррар эди. Хоразмшоҳ бор кучи ва маҳоратини ишга солди, қаттиқ жанглардан сўнг у жуда оз қолган аскарлари билан асосий кучлар жойлашган қароргоҳга етиб келди. Бу жанг гуржилар кучини унга яққол кўрсатди. Жалолиддинга шаҳарни эгаллаш мушкул экани равшан бўлди. Шу пайт унинг ҳузурига Тифлилдаги мусулмонлар вакиллари келди. Улар Хоразмшоҳга ёрдам беришларини айтиб, уни ҳужумга ундашди.

Хоразмшоҳ лашкарларининг бир қисмини шаҳарга юбориб, қолганини пистирмага қўйди. У мўғулларнинг чалғитиш усулларида хабардор бўлгани учун шаҳар мудофаачиларидан кўп қисмини ташқарига чиқаришга муваффақ бўлди. Гуржилар, атайлаб чекинаётган, чекинишни усталик билан никоблаган хоразмликларни таъқиб қилишга берилиб кетишди. Шунда Хоразмшоҳ пистирмасидаги аскарлар уларни кириб ташлади.

Шаҳар ичкарисидаги мусулмонлар ҳам қўзғолон кўтариб, гуржиларга қарши жанг бошлади. Уларнинг бир гуруҳи дар-

возаларни эгаллашди ва Хоразмшоҳ лашкарлари Тифлисга бостириб кирди. Жуда кўп асирлар ва ўлжалар олинди. Пойтахтдаги малика Русуданнинг мўъжизакор саройида Хоразмшоҳ билан қардош мусулмонлар ғалаба базмини ўтказишди. Тифлисида Хоразмшоҳ байроғи хилпиради.

МЎҒУЛЛАР ЭЪТИРОФИ

Озарбайжон, Ширвон (Арманистон) ва Гуржистон Хоразмшоҳнинг кўл остига ўтгач, 1227 йил сентябрида Исфаконда мўғуллар пайдо бўлди. Жалолиддин Тайнол нўён бошчилигидаги кўшин билан жанг қилди. Мўғуллар мағлуб бўлиб чекинишди. Тайнол нўён Чингизхон ҳузурига қайтиб, хукмдориغا Хоразмшоҳни шундай таърифлади:

– Ҳақиқатан ҳам у ўз даврининг баҳодири ва тенгдошларининг ичида тенгсиз мардидир. Мен унга бас келолмадим.

Чингизхон бу гапларни бемор ҳолда тингларди.

– У ёш ва навқирон, – деди хўрсиниб, – у ҳали кўп балоларни бошларингизга солади.

Мўғулларнинг улуғ хокони умри тугаётганини яхши билар эди.

– Ёшлиқ қандок яхши. Қўлингда кишан, кул бўлсанг ҳам уни писанд қилмайсан. Келажакка умидвор боқасан... Бу йигитда ўз ёшлигимни кўрмоқдаман.

Чингизхон ёшлиқда кулликни кўрган, кишан ва занжирларда юрган, аммо куч-ғайрати, истеъдоди ва ташкилотчилиги туфайли улуғ хокон даражасигача кўтарилган эди. Мана, энди қарилик... Унинг кўзига бир нарсалар чалингандек бўлди:

– Ана, кўриняпти унинг оқ тулпори... – алжирагандай деди у. Сўнг жиддий буюрди: – Қулоқ тутинг менинг амримга, Хоразмшоҳга таклиф юборинг.

Кўп ўтмай Жалолиддин бир мактуб олди. Уни синглиси Хон Султон – Чингизхон келини, Жўжихоннинг рафиқаси йўллаган эди. У асирга олинганда Чингизхон томонидан ўғли Жўжихонга турмушга берилган эди.

«Сенинг кучинг, қудратинг ва мулкларингнинг улканлиги ҳақидаги хабар хоқонга етди. Шунинг учун у сен билан қариндош бўлишга қарор қилди. Жайхун дарёси бўйигача бўлган ерларни сенга мулк қилиб бермоқчи... Агар сен уларга қарши туришга куч йиға олсанг, қасос ол. Улар билан жанг қил. Агар енгсанг, хоҳлаганингча иш тутасан. Агар енголмаслигингни билсанг, фурсатдан фойдалан! Уларнинг таклифига кўниб, сулҳ туз!»

ҚИЛМИШ-ҚИДИРМИШ

Хоразмшоҳнинг ўсиб бораётган мавқеи Бағдод халифасини, иттифоқчи Миср, Дамашқ ва Жазира ҳукмдорларини ташвишга сола бошлади. Ички фитналар ва хиёнатлар бошланди. Жалолиддиннинг укаси Гиёсиддин Пиршоҳ биринчи бўлиб хоинлик йўлига ўтди. У ўз лашкарлари билан акаси қароргоҳини тарк этди. Гиёсиддин акасига ҳасади кўзғаб, ўзи мустақил давлат барпо этиш ва Жалолиддин каби шуҳрат қозонишни истади. У ўзининг лашкарбошилиқ қобилиятига ортикча баҳо берди. Гиёсиддин акасининг ғалабаларига ҳиссаси қўшилганидан мағрурланди. Аммо у Кирмон вилояти ҳокими Бароқ ҳожиб томонидан алданиб, қўлга олинди. Бароқ ҳожиб унинг бошини кесиб, мўғулларга совға қилиб юборди. Кирмон ҳокими Бароқ мўғулларга Гиёсиддиннинг бошига қўшиб шундай нома жўнатди:

«Сизларнинг икки душманингиз – Жалолиддин ва Гиёсиддин эди. Улардан бирининг бошини сизларга туҳфа қиламан».

Мўғуллар бу воқеадан сўнг Жалололиддин давлати улар ўйлагандек кучли эмаслигини пайқаб, у билан сулҳ тузиш фикридан қайтишди. Озарбайжон ва Гуржистон сари талончилик юришларини бошлаб юборишди.

ИНТИҚОМНИ ЕНГГАН ҚАЛБ

Гуржи шоири Турман Торели олти йилдан бери Хоразмшоҳ муншийси Шаҳобиддин Муҳаммад ан-Насавий маҳкамасида хизмат қилар эди. Вазифаси – Гуржистон тарихини ёзиш ва мунший топшириқларини бажариш. Кўпни кўрган, тарихни яхши биладиган ан-Насавий Торелини кадрлар ва ҳурмат қилар эди. Аммо князь Торелининг дилида бошқа гаплар бор эди. У юртдошларининг тўкилган қонлари учун Султон Жалололиддиндан ўч олишни ўйларди. Бир куни у мунший чодирини ёнидан Хоразмшоҳ ўтганини кўриб қолди. Султон гандирақлаб чайқалди, нима, у мастми? Торели эҳтиёткорлик билан султон чодирини томон ўтди. Қўйнидаги ханжарини маҳкам ушлаб ичкарига кирди. Жалололиддин чодир ичида турган кичик тобут олдида тиз чўкканича ўтирар эди. Торели кеча унинг уч яшар ўғли Қоймақар вафот этганини эшитганди. Султоннинг ҳозирги ҳолати ачинарли эди.

Жалололиддин тобутчада ётган боланинг қўлларини, жинглак сочлари, мангу уйкуга кетган кўзларини силаб йиғлади. У ўғли атрофида чўккалаб юрганча унсиз фарёд қиларди.

Торелининг қўлларидан беихтиёр ханжар тушиб кетди. Ногаҳон бу товушдан Хоразмшоҳ ирғиб ўрнидан турди. Қўллари қиличига ёпишди. Кўзлари йўлбарсдек ёнди. Шу вақтда ким кўринса – ўлиши аниқ. Шоир кимнингдир қўллари уни ташқарига судраганини сезмай қолди. Ан-Насавий уни чодир тарафга итариб, ўзи султон қароргоҳи томон қадам

босди. Мунший Торелининг ниятини сезди, лекин унга яхшилик истаб, муқаррар ўлимдан сақлаб қолди.

Шоир узоқ вақт ўзига келолмади. У кудрат ва юксак шуҳрат соҳиби, номи тилларда дoston бўлиб кетган Хоразмшоҳни бундай эзилган ҳолда кўраман деб ўйламаганди. Торели унга энди ҳеч қачон суикасд қилолмаслигини шоир қалби ила чуқур ҳис этди.

ҚАБОҲАТ ҚУРШОВИДА

Хоразмшоҳнинг вазири Шараф ул-Мулк Жазира ҳокими ал-Малик ал-Ашрафдан мактуб олди. Мактубда бундай сўзлар бор эди:

«Ҳақиқатан ҳам сенинг султонинг исломнинг ва мусулмонларнинг султони, уларнинг таянчи. У мусулмонлар билан мўғуллар ўртасидаги тўсиқ ва девордир».

Шараф ул-Мулк кичик хизматкордан Жалололиддин ҳиммати туфайли олий лавозимларга кўтарилган ва беҳисоб мол-дунё орттирган одам эди. У Жалололиддин билан ўн йилдан бери сафдош. Унинг зафарлари, мағлубиятлари, қувончу укубатларининг барига гувоҳ. Вазир ўз ҳукмдорини жуда яхши билади. Унинг кучи ва заиф томонлари ҳам унга аён. Шунинг учун мактубдаги сўзлар ҳақиқатлигини инкор қила олмайди.

Жалололиддин биргина буюк мақсад йўлида яшайди – она юртини мўғуллардан озод қилиш; оқ тулпорда Урганчга кириб бориш. Бу ҳақда у куну тун ўйлайди, орзу қилади.

Яна бир орзуси – Чингизхон билан яккама-якка жанг қилиш. Отаси, укалари ва барча юртдошлари учун ундан ўч олиш. Шунинг учун Чингизхоннинг ўлгани ҳақида хабар келганда Жалололиддин афсусланди, қўллари билан пешонасини муштлаб хитоб қилди:

– Чингизхон билан яккама-якка олишиш асосий мақсадим эди. У айёр тулки муносиб рақиб бўла оларди. Асосий рақибим эндиёқ... Мўғулларнинг қилмиши учун энди кимдан ўчоламан?

Шундай дея Жалолиддин узоқ вақт хомуш юрди. Аммо давлат юмушлари, ҳарбий можаролар уни бир оз чалғитди. Озарбайжон, Ширвон ва Гуржистонни бирлаштирган Хоразмшоҳ давлатининг ички ва ташқи душманлари тобора кўпайиб борарди. Озарбайжоннинг собиқ ҳукмдори Ўзбекнинг лашкарбошиси Иззиддин Балбон кўзғолон кўтарди. Малика Русудан тарафдорларининг қўшини Тифлисга хужум қилди. Ҳилот ҳокими ҳам уларга қўшилди. Жалолиддиннинг тақдири жанг қилиш экан – уларни тор-мор қилди. Аммо Ҳилот калъасини анчагача эгаллай олмади.

Хоразмшоҳнинг ҳар бир жангини, ҳар бир ҳаракатини атрофдаги қўшни ҳукмдорлар, айниқса, мўғуллар диққат билан кузатишарди. Агар у жиддий мағлубиятга учраса, ҳаммаси бирдан ёпириларди.

Хоразмшоҳ атрофида таҳликали вазият вужудга келаётган эди. Буни вазир Шараф ул-Мулк яхши пайқади. Сир эмас, Дамашқ, Миср, Жазира ва Кўниё ҳукмдорлари Хоразмшоҳдан хавфсирашмоқда. Шунинг учун улар Жалолиддинга ёрдам эмас, зарба беришни ўйлашарди. Халифа ҳам уларни Жалолиддинга қарши қайрамоқда. Улар Хоразмшоҳга қарши кураш учун ўзаро бирлашмоқчи кўринади. Мўғуллар эса тобора Озарбайжон худудлари сари яқинлашмоқда. Гуржилар маликаси Русудан эса Кутаида паноҳ топиб, янги кучлар йиғмоқда. Тўқнашув бўлиши муқаррар. Султондан омад юз ўгирмоқда. Энди отни камчилаш фурсати етди.

Вазирнинг кўлида қалам китирлади. У Жазира ҳукмдори ал-Ашраф ва Кўниё султони Алоуддин Кайқубодга мактуб ёзмаққа тушди:

«Биз, Шараф ул-Мулк, динимиз ва халқларимиз осойишталиги йўлида шуни баён қиламизки, Жалолиддинни ҳибсга олиб, уни муносиб жазолаш ва қатл қилишни ўз зиммамизга оламиз. Бу хизмат учун эса ал-Ашраф ва Алоуддин бизга Озарбайжонни мулк қилиб топшириши ва унга ҳукмимизни қонунан тасдиқлашларини илтимос қиламиз». Шундай деб ёзган Шараф ул-Мулк хаёл денгизига толди. У фикран ўзини Озарбайжон ҳукмдори сифатида ҳис эта бошлаган эди. Аммо умидлари рўёбга чиқмади: хаёл бошқа, ҳаёт бошқа, деганларидек, бу мактуб манзилига етмасдан Хоразмшоҳ кўлига тушди.

ОҚ ТУЛПОРНИНГ ЎЛИМИ

Хоразмшоҳ иккинчи марта Ҳилотни қамал қилганида гуржилар Гочи Мусхадзе бошчилигида Тифлисга ҳужум қилиб, уни эгаллашди. Султон қамални тўхтатиб, Тифлисга қайта ҳужум бошлади. Шиддатли жанглардан сўнг, гуржилар ўз шаҳарларига ўт кўйиб орқага чекинишди.

Жалолиддин асир олинган гуржиларни Сион ибодатхонаси атрофига сафлашни, ибодатхона тепасига оқ тулпорини олиб чиқишни буюрди.

Бу тулпор қачонлардир уни Синд дарёсидан эсон-омон олиб чиққан, хинд диёридаги жангларда бирга бўлган кадрдон сафдоши эди. У анчадан бери тулпорини минмас, фақат астойдил парвариш қилар, чунки тулпор садоқатли хизмати учун бундай мурувватга сазовор эди. Хоразмшоҳнинг эзгу нияти шу оқ тулпори билан кадрдон юрти Урганчга кириб бориш эди. У ҳозир шу тулпорга миниб Тифлисни томоша қилмоқчи бўлди.

Мулозимлар отни келтирганларида, от эгасини таниб кишнади.

Шу вақт кутилмаган воқеа юз берди. Қаердадир беркиниб ётган гуржи отган ўқ султонни четлаб, тулпорга санчилди.

Хоразмшоҳ жон бераётган отига караганча ҳайкалдек қотди. Бу ўқ шафкатсиз тақдир зарбаси эди. Тулпорнинг ўлими унинг эзгу орзуси ҳеч қачон ушалмаслигидан нишонадек туйилди унга.

Ҳилот қалъасини Хоразмшоҳ учинчи камалдан сўнг 1230 йили эгаллади. Хиёнаткор вазири билан тил бириктирган султон Кайкубод кўшинини тор-мор этгач, Шараф ул-Мулкни қатл қилди. 1231 йил 10 августда унга Кўниё, Миср, Дамашк, Жазира ҳукмдорлигининг бирлашган кўшини қарши юриш бошлади. Жалолоддин араб тулпорларига минган 30 минг отлиқ қаршисида ўзининг лашкари ожиз эканини сизди. Қани энди шу отлиқлар унга кўшилса-ю, мўғуллар томон юриш қилсалар. Хоразмшоҳ ана шундай таклифни иттифоқчилар – Миср, Дамашк, Кўниё ҳукмдорларига етказди. Аммо улар битимни эмас, жангни исташиди. Жалолоддин ноилож жангга кирди.

Жалолоддин қаттиқ олишувдан сўнг Амид томон чекинди. Аммо бу ерда у, худди душманлар келишгандек, мўғуллар кўшинига дуч келди. Хоразм лашкари ўз саркардасини қутқариш учун жанг билан унга йўл очиб берди. Жалолоддин шитоб ила от чоптириб кетаркан, рўпарасидан унга қарши келаётган икки мўғулни кўрди. Улар уни асир олишни хаёл қилишган эди.

Жалолоддин камонидан ўқ отиб бирини қулатди. Иккинчисини эса қилич билан чопиб ташлади. Орқада жанг борар, у эса ёлғиз от чоптириб кетар эди.

У яна кадрдони – оқ тулпорини эслади. От уни неча-неча душманлар қуршовидан олиб чикқан, не-не муқаррар ўлимлардан қутқарган вафодор дўсти эди. Тагидаги саман унга ўхшамайди.

Жалолоддин кўккисдан икки тарафдан кўринган отликларга рўпара бўлди. Булар мўғуллар эмас, бошқа одамлар, курдлар – Ҳамид султоннинг фукарolari эди.

Отликлар қирқ-эллик киши – уни куршовга олишди: қаршилиқ кўрсатишнинг фойдаси йўқ.

Жалолоддин отдан тушди. Уни ўлдиришга шайланганлар йўлтўсар қароқчилар эди. Қароқчилар унинг қимматбаҳо камари, шоҳона либосига қараб иккиланиб қолишди.

– Мен султонман. Тақдиримни ҳал этишга шошилманглар, – деди у.

Қароқчилар йўлбошчиси унга яқинлашди.

– Чиндан ҳам подшога ўхшайсан.

Жалолоддин қаддини мағрур тутиб турарди.

– Танла, йўлбошчи, – деди у, – икки йўл бор. Бири – мени Майфориқин ҳокими Ал-Малик ал-Музаффар Шихобиддин Ғозий ҳузурига олиб борасан ва ундан мукофот оласан. Иккинчиси – мени мамлакатимга етказ. Агар юртимга олиб борсанг, амир бўласан.

Йўлбошчи ўйланиб қолди. Шериклари билан ўзаро шивирлашиб маслаҳат қилди. Сўнг Жалолоддинга деди:

– Отингга мин ва орқамдан юр!

Уни бир қишлоққа олиб келишди ва қандайдир уйга бошлаб киришди.

Бу хонадон Амид султониға қарашли Айн Дор қишлоғида яшовчи курднинг уйи эди.

– Шу жойда тунайсиз, – деди йўлбошчи, – мен султон олдиға жўнайман.

У уй соҳибаси курд аёлиға нималарнидир пичирлади.

Жалолоддинни меҳмонхонаға таклиф қилишди. Аёл дастурхон ёзарқан, Хоразмшоҳ уйиға келганидан ғоят ғурурланаётгани сезилар эди.

Жалололиддин беихтиёр севимли хотини Маликани эслади.
У ҳозир Тифлисида, ишончли одамлар ҳузурида.

Аёл мусаллас тўла кўза ва пиширилган гўшт келтирди.
Жалололиддин овқатланиб бўлгач, кўзларига мудроқ кирди,
ўзини негадир ёлғиз сизди. Қани унинг севимли ёри, қадрдон
сафдошлари ва содик навкарлари?!

Ногаҳон кўзларига онаси кўрингандек бўлди. Ҳа, муш-
типар ва бахтиқаро онаси Ойчечак унга хомуш тикилиб
турарди.

– Сенингдек ўғлим борлигидан ғурурланаман, энди ўлсам
ҳам бўлаверди...

Бу онасининг сўнгги сўзлари, ўлим олдидаги фиғони эди.
Нега айнан ҳозир бу сўзлар ёдига тушди?

Жалололиддин кўзларида ёш қалқигандай бўлди. Синглиси
Хон Султон, шаҳид кетган хотинлари, фарзандлари, қуролдош
дўстлари ва отасининг маъюс чеҳралари жонланди.

Нега улар ҳозир кўз олдига келяпти? Ё паймонаси тўл-
дими? Жалололиддин маъюс тортиб кўрпачага ёнбошлаганча,
хаёлан ўтган умрига сарҳисоб бера бошлади.

Бу кун 1231 йилнинг 17 августи эди. →

Шу кун атиги ўттиз икки йил умр кўрган, аммо номи
элларда машҳур бўлган, Чингизхонни лол қолдирган ва уни
кўрқита олган, ўз юртини беадад севган ва унга эга бўла
олмаган ҳукмдор – охири Хоразмшоҳ Султон Жалололиддин
Мангуберди ёруғ дунёдан кўз юмди. Қароқчи курднинг най-
заси унинг умрига яқун ясади.

АБАДИЯТ

Жалолоддин Мангубердининг ўлганига ҳеч кимнинг ишонгиси келмади. Довруғи бутун мусулмон дунёсига таралган, кудратли султон ва ислом ҳомийсининг ўлими барчани ларзага солди. Амид султони Ал-Малик ал-Музаффар шахсан ўзи Айн Дор кишлоғига ташриф буюрди. Курдлар қотиллик изини яшириш учун уни кўмишган эди.

Султоннинг амри билан қабр очилиб, жасад олинди. Хоразмшоҳнинг амакиси Ўтурхон жиянининг юзини очиб кўриб ўзини йиғидан тўхтата олмади:

– Унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом ерларини истило қилишларига кенг йўл очиб берди. Ислом ўлкалари билан мўғуллар ўртасида девор бўлиб турадиган Хоразмшоҳдек бирор кимса йўқ.

Ўтурхоннинг сўзлари чиндан ҳам ҳақиқий башорат экани тез кунлар ичида аён бўлди. Мўғул галалари бирин-кетин Ширвон, Озарбайжон ва Гуржистон ерларини забт қила бошлади. Хоразмшоҳнинг собиқ душманлари унинг номини байроқ қилиб, мўғуллар билан жангга кирдилар. Жалолоддиннинг қариндош-уруғлари, лашкарбоши-ю навкарларини ҳукмдорлар ўз сафларига ёлланма куч сифатида киритишга ҳаракат қилдилар. Жалолоддин йигитлари амирлари билан Қўниё султони Алоуддин Кайкубод, Миср ҳокими Ал-Малик ас-Солих кўшинлари сафида мўғулларга қарши курашдилар. Бу кураш мўғуллар 1260 йилда тор-мор этилгунча давом этди. Сўнгги Хоразмшоҳ – Султон Жалолоддин Мангубердининг номи асрлар давомида неча-неча авлодлар учун жасорат ва мардлик, ватанпарварлик рамзи бўлиб келди. Унинг ўлмас номи – ватанпарварлик тимсолидир.

Мирзо Улуғбек «Тўрт улус тарихи» китобида Жалолод-

дин Мангуберди ҳақида Чингизхоннинг куйидаги сўзларини келтиради:

«Отадан ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби ғолиб, дарёда эса наҳанг каби қудратли».

Унинг тақдири ҳақида фикр юрита туриб Улуғбек яна шундай дейди: «Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазойи қадар қаршисида қудрат қўлини очди.

Бу султондан кўп ишлар ва ҳисобсиз қиссалар вужудга келарди ва унинг ишларидан ҳар қандай оқил ўғил ғофил қолмаслиги керак».

Хоразмшоҳ Жалололдиннинг жанговар шуҳратини унинг жангчилари бутун Европага намоиш қилишди. 1244 йилда Миср султони қўшини сафида салбчиларни Каффа яқинида тор-мор қилиб, муқаддас Қуддуси шарифни улар ҳукмронлигидан халос этишди.

Жалололдин сафдоши, машҳур муаррих Шихобиддин Муҳаммад ан-Насавий эса «Султон Жалололдин Мангубердининг ҳаёти тафсилоти» китобини ёзиб қолдирган ва китобда уни бундай таърифлайди:

«У довьоракликда тенги йўқ, шерлар ичида шер эди. У камтарин, жиддий одам эди. Жаҳлдор эмасди, ўз атрофидагилар олдида ўзини жуда яхши, сипо тутар эди. У кўп гапирмасди, кулмасди, аҳён-аҳёнда жилмайиб кўярди. У адолатпарвар эди, ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлишга интилар эди, уларнинг оғирини енгиллатишни истарди».

У ўз даврининг буюк баҳодир эди.

МУНДАРИЖА

Она қарори.....	3
Устоз ўғитлари.....	4
Биринчи тўқнашув.....	10
Ҳарбий кенгаш.....	13
Бўлинггани бўри ер.....	15
Кечиккан эътироф ва Муҳаммаднинг армони.....	18
Ҳиёнат.....	21
Чингизхон тан берган саркарда.....	24
Мусулмонлар султони.....	26
Такдир ўйини.....	32
Гуржистондаги ғалаба.....	32
Гуржиларга узатилган қўл.....	34
Туркон хотуннинг кибри.....	35
Маликанинг таклифи.....	36
Мўғуллар эътирофи.....	39
Қилмиш-кидирмиш.....	40
Интикомни енгган қалб.....	41
Қабоҳат қуршовида.....	43
Оқ тулпорнинг ўлими.....	45
Абадият.....	50

Адабий-бадий нашр

Ҳамдам Содиқов

СУЛТОН
ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ
Тарихий қисса

Муҳаррир *А. Муҳамеджанов*
Рассом *А. Маҳкамов*
Мусахҳих *М. Йўлдошева*
Дизайнер *А. Фозилов*
Саҳифаловчи *Д. Цыпушкина*

ИБ № 89

Босишга 10.08.09-йилда рухсат этилди. Бичими 60x84^{1/16}.
Ҳажми 3,38 б.т. Адади 4000 нусха. № 217 буюртма. № 125 шартнома.

«ART FLEX» нашриёти.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

МЧЖ «Toshkent Tezkor Bosmaxonasi»да чоп этилди.
100200, Тошкент, А. Раҳмат кўчаси, 10.